

izvirni znanstveni članek

UDK 908(497.4 Ljubljana):910"15/17" Ljubljana
prejeto: 3. 7. 2002**Nataša Budna Kodrič**

univ. dipl. zgodovinarica, višja arhivistka, Zgodovinski arhiv Ljubljana, Mestni trg 27, SI-1000 Ljubljana

Popotništvo in popotniki v Ljubljani od 16. do 19. stoletja

IZVLEČEK

Na začetku obravnavanega obdobja je bilo potovanje še zelo podobno srednjeveškemu. Prevozna sredstva, prenočišča, nevarnosti na poti – vse je bilo še tako kot nekaj stoletij pred tem. Do 18. stoletja, ko so začeli urejati ceste, so popotniki v glavnem pešočili in jezdili. Z razvojem poti se je uveljavila poštna kočija, pošta je imela do uvedbe železnice monopol nad prevozom potnikov. V Ljubljano so prihajali vsakovrstni popotniki, od trgovcev in obrtnikov do "filozofskih popotnikov" (Angležev) in avanturistov, od konca 19. stoletja tudi že turisti. Mnogi od njih so zapustili svoje spomine, potopise in druge zapise, v katerih so opisali podobo Ljubljane, njene prebivalce, dogodke.

KLJUČNE BESEDE

Ljubljana, popotniki, popotovanje, potopisi

SUMMARY

TRAVELLING AND TRAVELLERS IN LJUBLJANA FROM THE 16TH TO THE 19TH CENTURIES

At the beginning of the discussed period travelling was much similar to the medieval one. Means of transport, lodgings for the night, dangers along the journeys – all was the same as some centuries before that time. Until the 18th century, when they began building roads, travellers mainly walked and rode. With the development of roads the postal coach came into use; until the introduction of the railway the post held monopoly over transport of passengers. All kinds of travellers were coming to Ljubljana, from tradesmen, craftsmen to "philosophical travellers" (the English), and adventurers; from the 18th century on already tourists. Many of them left their memoirs, travel diaries and other notes, in which they described the image of Ljubljana, its inhabitants, events.

KEY WORDS

Ljubljana, travellers, travelling, travel diaries

"Ti Gospod, nam bodi v pomoč v pripravljanju,
toložba na potu,
senca v vročini,
pokrivalo v dežju in mrazu,
opora v utrujenosti,
bramba v nesreči,
palica na nevarni poti,
zavetje v viharju."
(Molitev za popotnike)¹

Ljubljana je bila od nekdaj na prepihu severa in juga, vzhoda in zahoda. Tu so se vsaj od antike naprej križale in stikale poti, po katerih je hodilo, jezdilo in se vozilo veliko število ljudi. Za nekatere je bila cilj, za druge le vmesna postaja.

Predvsem v zgodnejšem delu obravnavanega obdobja je bilo potovanje še zelo naporno, zanj je bilo potrebno precej moči in vzdržljivosti. To je veljalo celo za potovanja po zahodu Evrope, kjer se je bilo mogoče gibati sorazmerno varno in udobno. Slabo stanje cest, slaba preskrba, nevšečnosti, ki so jim bili popotniki kot tujci izpostavljeni – vse to so bile zanje težke preizkušnje. Poleg tega je bilo nekoč potovati znatno dražje. Ne zaradi višjih cen, ampak zaradi dolgotrajnosti potovanja; po grobih izračunih vsaj desetkrat dražje kot danes.²

Poleg napornosti je bila zelo pomembna tudi nevarnost potovanj, predvsem zaradi razširjenega roparstva. V prošnjah za podporo, ki so jih na ljubljanski magistrat vlagali popotniki, prispeli v Ljubljano, pogostokrat naletimo na tožbe, da so bili oropani.³ Vsak del Kranjske je imel namreč svoje nadležneže. Na Notranjskem so bili istrski in čiški roparji, na Gorenjskem rokovnjači, na Dolenjskem pa uskoki.⁴ Na Goriškem so se pojavljali pobegli zločinci iz Benečije, ki so drzno napadali ljudi. Podobni so bili "absagerji", ki so hodili naokrog s puškami pod obleko, ustavljali ljudi in jim pretili z umorom, če niso hoteli priseči, da bodo ravnali po njihovih navodilih.⁵ Mogoče je bila katera od zgodb z roparji tudi izmišljena,⁶ vendar je dejstvo, da so ponekod postavljali straže, ki so spremljale popotnike skozi gozd, da so gosposke lovile in preganjale te nepridiprave in obljubljale nagrade zanje. Roparstvo je uspelo iztrebiti francoski upravi v času Ilirskih provinc.⁷ Po restavraciji avstrijskega sistema pa je bilo po starem. Najhuje je bilo na Dolenjskem, kjer so se pojavili turško-bosanski roparji. Kako resen je bil ta problem, nam

pove celo Levstik v svojem literarnem programu *Od Litije do Čateža*; na mesto, kjer je bil ubit popotnik, so mimoidoči metali vejice ali kamne in takih "grmad" se je nabralo kar precej.⁸ Šele z uvedbo orožništva sredi 19. stoletja so roparje zatrli.⁹

16. in 17. stoletje

V 16. in še v 17. stoletju je bilo potovanje precej podobno potovanju v srednjem veku. Potovali so vsi stanovi in sloji, način potovanja ni bil nič drugačen od onega izpred nekaj stoletij. Prenosovanje v obcestnih gostilnah in špitalih je bilo enako neudobno. Zaradi težav so ostale tudi razdalje v miselnih kategorijah ljudi nespremenjene. Petinosemdeset poštnih milj med Dunajem in Benetkami oziroma 60 med Dunajem in Trstom je bilo za sodobnika Karla VI. še vedno rizična oddaljenost.¹⁰ V času Marije Terezije je bil Sisak za ljubljanske čolnarje, ki so od tam tovorili žito, na koncu sveta.¹¹

Ceste so bile zares nevarne. Za popotnike so veljale posebne molitve (kot v uvodu), v Angliji je bila v začetku 16. stoletja, na primer, navada, da je popotnik pred odhodom dal nekemu svoj denar na kredit pod pogojem, da mu ta izplača po vrnitvi dvojno, trojno ali celo petkratno vrednost, če pa se popotnik ne vrne, denar obdrži.¹²

Popotniki so bili v tem obdobju "na cesti" še vedno z bolj resnim namenom in ne zgolj iz zabave. Razen morda plemičev, kadar so potovali med svojimi posestvi, na obiske ali na "študijska" potovanja po Evropi, pa študentov in vojakov, ki so bili sinonim brezciljnih popotnikov.¹³ Obe stoletji sta bili precej nemirni: številne vojne, reformacija in protireformacija, turški vpadi, kuga so jemali ljudem možnost in veselje do potovanja. V nevarnih obdobjih so potovale le določene vrste popotnikov, vsekakor vojaki in begunci. Vedno številčnejši so postajali kmetje, ki so se ukvarjali s trgovanjem. Da je bilo tudi klatežev dovolj, izvemo iz osnutkov deželnih in policijskih redov z začetka 16. stoletja.¹⁴ Po deželi so tedaj hodili razni zabavljači z dresiranimi živalmi, lajnarji, vede-

⁸ Levstik, *Popotovanje od Litije do Čateža*, str. 43-44.

⁹ Gl. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 1084-1088; Josip Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 244-252. O nevarnosti potovanja v 18. in 19. stoletju tudi v Žontar, Klinar, Hozjan, Razvoj poštnega prometa, str. 104.

¹⁰ Helmedach, *Verkehr und Kunststraßenbau*, str. 87. Poštna milja meri 7586 m.

¹¹ Wester, Nekdanje brodarstvo po Savi, str. 128.

¹² Levental, *Britanski putnici u našim krajevima*, str. 22, 23.

¹³ O tem Sojer, Potovanje skozi Ljubljano, str. 24.

¹⁴ Josip Žontar, Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov, str. 34.

¹ Lavtižar, *Pri Severnih Slovanih*, str. 6.

² Levental, *Britanski putnici u našim krajevima*, str. 23.

³ Gl. Sojer, Potovanje skozi Ljubljano.

⁴ Prim. Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 1084.

⁵ Sojer, Potovanje skozi Ljubljano, 213-214.

⁶ Tako je prepričan Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 170-171.

⁷ Več o varnostnih ukrepih gl. Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 100-104.

Sicer je večina popotnikov v teh dveh stoletjih morala potovati peš oziroma na konju, saj je bilo potovanje s poštno kočijo zelo drago in so si ga lahko privoščili le premožnejši sloji, pa tudi primernih poti še ni bilo.

18. stoletje

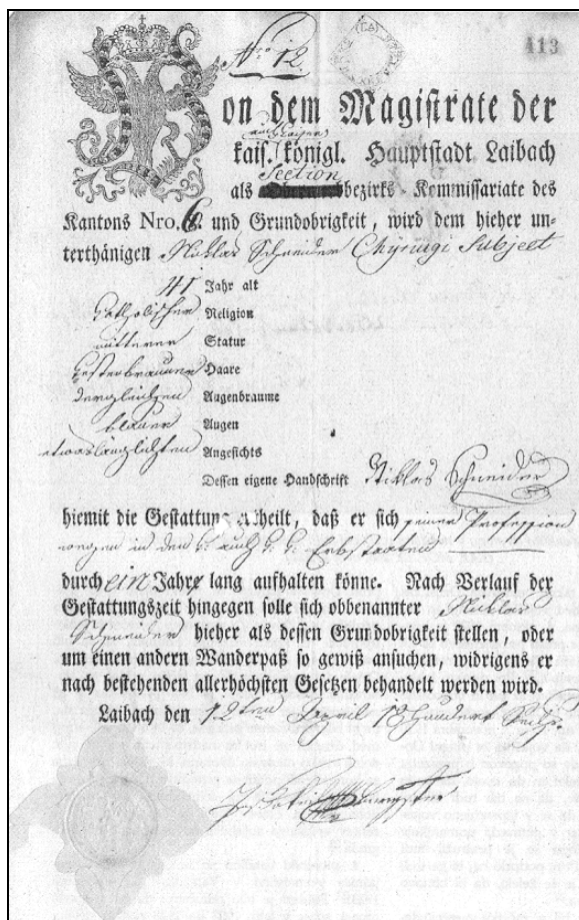
Čprav uradno o turistih še niso govorili, pa tudi popotniki sebe niso tako imenovali, jih lahko zasledimo med privatnimi osebami, ki so potovali zasebno ("in Eigenen"), pa tudi časopisje je že kategoriziralo določen tip popotnika za turista.²² Zato lahko rečemo, da se je v stoletju meščanske revolucije začel tudi turizem – v tistem pomenu, kot ga poznamo danes.²³

V tem stoletju se je razmahnil predvsem "topliški turizem". Kraji s toplicami so bili pri nas poznani že od srednjega veka, in po malem so jih ljudje vseskozi obiskovali iz zdravstvenih razlogov. V 18. in 19. stoletju je ta navada postala množičnejša.

Potovanje je postalo bolj organizirano. Poštni vozovi niso bili več predrag in privilegirani luksuz. Njihove usluge je začelo sčasoma uporabljati vedno več popotnikov. Ženske so le v redkih primerih pešale, sploh če so potovale same. Tudi študente srečamo v poštnih vozovih. V nasprotju s prejšnjimi časi pa se je manjšalo število jezdecev. Na začetku 19. stoletja so jih lahko prešteli na prste ene roke.

Pomembnejše goste je začelo spremljati tudi časopisje. *Wochentliches Kundschaftsblatt* je v letih 1775 in 1776 prinašal vesti o plemstvu, uradnikih in drugih pomembnejših, ki so v Ljubljano prispeli s poštnimi kočijami.²⁴ Pozneje je to navado prevzelo drugo časopisje, tako da so bili Ljubljančani vedno seznanjeni s pomembnimi gosti v svojem mestu.

Konec stoletja je zaznamovala francoska revolucija, ki je posredno omogočila vse meščanske "razvade", tudi turizem. Vendar je bila njena neposredna posledica omejitev potovanj, vsaj kar se tiče avstrijskih dednih dežel. Po revoluciji so uredbe in okrožnice o tujcih in njihovih potovanjih v omenjenih deželah kar deževale. Vpletene so bile

Potni list, izdan leta 1806 Nikolaju Schneiderju za dobo enega leta. (ZAL, LJU 489, f. 108)

gosposke, policijske oblasti, vojaški oddelki (regimenti), mestni magistrati, politična in naborna okrožja.²⁵ Predvsem je šlo za preprečevanje vstopa ljudi s področij Francije (in bojišč na Nizozemskem, Nemškem in v Italiji), ki je bila z Avstrijo v vojni, oziroma Poljske, kjer je divjal upor. Po sklenitvi miru februarja 1801 beremo navodilo policijskega ministra, da naj tujci, katerih število se bo v dednih deželah gotovo kmalu povečalo, "najdejo vse možne olajšave in podpora".²⁶

19. stoletje

To stoletje je Ljubljano močnejše zarisalo na evropski zemljevid, kar je bilo seveda posledica kongresa Svete alianse leta 1821. Če je še leto pred tem Wolfgang Amadeus Mozart, sin istoimenega slavnega očeta, zapisal: "Jutri odpotujem v dolgo-

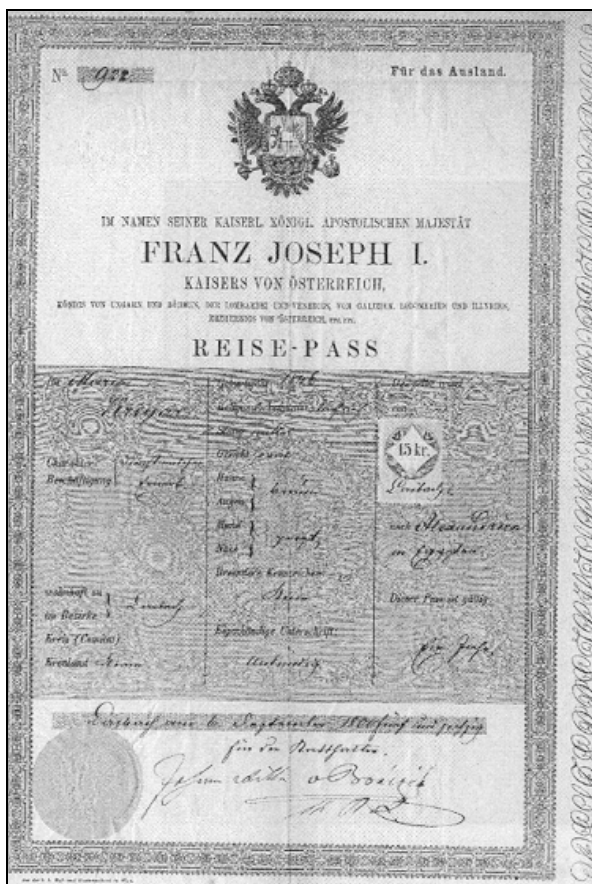
²² Glej WK.

²³ Predvsem v smislu masovnosti, ne le potovanje iz zabave, kar je počelo že plemstvo v prejšnjih stoletjih, obenem pa tudi združevanje več dejavnosti (ne le romanje, ampak tudi ogled znamenitosti, bivanje v hotelu ali penzionu itd.), pri čemer je pomembno predvsem trošenje denarja.

²⁴ Radics pravi, da so ti prvi sezname tujcev (Fremdenliste) tudi zanimiv kazalec socialnega življenja Ljubljane. (*Die k. k. Post in Krain*, str. 48). O časopisu gl. Jože Žontar, *Ljubljana v 18. in prvi polovici 19. stoletja*, *Zgodovina Ljubljane. Prispevki za monografijo*. Ljubljana, 1984, str. 166.

²⁵ Dopisovanja lahko spremljamo v arhivskem gradivu ZAL, LJU 489.

²⁶ ZAL, LJU 489, Navodilo grofa Johanna Antona von Pergna, 25. marca 1801.

Potni list za prestop državne meje, izdan leta 1866
Mariji Kregar. (ZAL, LJU 489, f. 676)

časno Ljubljano...²⁷ bi v času kongresa gotovo spremenil mnenje. Ne le prenovljene hiše in trgi, tudi številne prireditve in množica ljudi z vseh koncev Evrope so povsem spremenile njeno podobo.

Kongres je privabil v Ljubljano mnogo tujcev, predvsem nemških trgovcev in obrtnikov.²⁸ Prihajali so tudi Čehi (predvsem rokodelci, pa tudi drugi, na primer glasbeniki, arhitekti), ki jih je bilo v drugi polovici stoletja toliko, da Jakob Alešovec ni mogel preko njih in jih je izdatno osiral v *Brenc-lju*.²⁹ Predvsem na začetku stoletja, ob (po)revolucionarnem vrenju na zahodu, so prihajali k nam Francozi, Nizozemci, Nemci in tu iskali delo. Pozneje so sezonski delavci, večinoma Italijani, pogostovali pri gradnji železnice.³⁰

V zvezi s poznejšimi revolucijami v Parizu, Belgiji in na Poljskem (1830) in z revolucionarnimi gibanji v Italiji so postali v Avstriji vsi tujci sumljivi. Ljubljansko županstvo je bilo marca 1831 obveščeno, da je potrebna čuječnost do tujcev, čeprav so njihovi potni dokumenti v redu. Preden bi takim

osebam podelili obrtno dovoljenje ali meščanstvo, morajo zanesljivo ugotoviti, ali ne obstajajo proti njim pomisleki, posebno o neoporečnosti njihove usmerjenosti. Magistratu so naložili, da mora zadeve glede podelitve obrtnih pravic obvezno predložiti prezidiju deželne vlade.³¹ Po drugi strani v tem času naletimo v Ljubljani na kar nekaj poljskih internirancev, med katerimi je bil gotovo najbolj znan Prešernov prijatelj Emil Korytko. Njegov tovariš Boguslav Horodyski je leta 1838 tarnal nad ljubljanskim podnebjem, ki mu ni ustrezalo, in nad draginjo ter želel v Gradec, ki je bil cenejši.³²

Nekatere kategorije tujcev v Ljubljani so bile še v začetku 19. stoletja tako pomembne, da so jih navajali celo pri štetju prebivalcev, na primer potujoče rokodelce. Lipič jih za leto 1830 omenja 300.³³ Rokodelski pomočniki so namreč morali v svoji pomočniški dobi tri do šest let potovati in pri tujih mojstrih nabirati izkušnje. S prepisom "učnega pisma" (*Lehrbrief*) so hodili iz kraja v kraj in iskali začasno zaposlitev. Ustavljali so se na "jeprgah", zbirališčih in prenočiščih določenega ceha oziroma zadruga, kjer so jih sprejeli domači rokodelci. S seboj so imeli tudi potne knjižice (*Wanderbuch*), kamor so se podpisovali mojstri, preden so pomočniki odrinili drugam. Proti koncu stoletja, leta 1886, se je v zvezi z njimi spominjal Vrhovec: "Poleg drugih romantičnih oseb, ki smo jih gledali še sami v mladih letih, izginil je tudi potujoči pomočnik s cesta in ž njim vred mnogo poezije. Sedanji rokodelski popotnik se ne more prav v ničemer primerjati s prejšnjim, ki je prišel bodisi kamer koli, vendar povsod med prijatelje, katere so vezale tesno družega na družega stara sveta pravila. Gorje mu, kdor bi jih bil prekrstil. Na poti je moral paziti, kaj govori. Zabavljanje je bilo strogo prepovedano. Če je kdo grdil zadruogo, pri kateri je kdaj delal, morale so se celo gosposke zanj potegniti, in ga kaznovati z ječo ali celo s težkim delom v trdnjavah..."³⁴

Pomočniki so na poti pogosto pridobili mojstrstvo, najlaže tako, da so se poročili z vdovo ali hčerjo umrlega mojstra.³⁵ Precej takih primerov je znanih tudi v Ljubljani.³⁶

Tujci, ki sem jih omenjala v tem poglavju, so bili v nekem trenutku tudi popotniki. V Ljubljano so se lahko od avgusta 1849 z dunajske in graške smeri pripeljali z vlakom, od junija 1857 pa tudi s tržaške. Njihovo potovanje je bilo od tega leta precej olajšano tudi zato, ker so bili odpravljeni

³¹ Slokar, *Zgodovina rokodelstva v Ljubljani*, str. 52.

³² Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 590.

³³ Lippich, *Topografie*, str. 126.

³⁴ Vrhovec, *Ljubljanski meščanje*, str. 243-244.

³⁵ Vrhovec, *Ljubljanski meščanje*, str. 226, 230; Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 408.

³⁶ O konkretnih primerih je pisal n. pr. Andrejka, Strojariji na forštat, *Kronika*, 1937, št. 1-4.

²⁷ Kuret, Wolfgang Amadeus Mozart v Ljubljani, str. 141.

²⁸ Šuklje, *Iz mojih spominov*, str. 6.

²⁹ Gl. Cankar, *Obiski*, str. 38.

³⁰ Gl. Cvirn, Studen, *Ko vihar dirjajo hlaponi*, str. 19-21.

številni potni listi in njih pregledi. Po novem so avstrijski državljani po Avstriji lahko potovali z legitimacijskimi kartami, potne liste so potrebovali le za prestop državne meje.³⁷

Podoba Ljubljane

Podobo mesta in ljudi najbolj spoznamo iz popotnih beležk nekaterih popotnikov, kajti *"sodbe takih tujih, nepristranskih opazovalcev, ki jim ne kali očesa ne pristranska ljubezen niti prenagljena nenaklonjenost ali celo sovraštvo, so za presojo ljudskih družabnih razmer in narodnega značaja često neprecenljive vrednosti."*³⁸

V 16. stoletju je bila *"Labach, italijansko Lubiana, vandalsko ali ilirsko Ljubljana, mesto, ki ima škofa, čigar last pa ni. Mesto je namreč last nadvojvode Karla. Leži ob reki Ljubljanici, ki teče skozi mesto, oba bregova pa veže most. Po velikosti se zdi, da je mesto enako Gradcu, čeprav ima Gradec večje zgradbe in bolj utrjen grad, ki leži na višjem mestu. Toda ljubljanski grad ima ljubeznivejšo lego. Zgrajen je namreč na sončnem hribu in je obdan z drevjem raznih vrst. Grad se imenuje Ljubljana kakor mesto in reka. Okoli in okoli leži mogočno in za pogled prijetno obzidje. Tudi tukaj vlada ilirski jezik, pa nemščina, služba božja se vrši v obeh jezikih in v obeh verah, papeški in luteranski. Vrše se tudi luteranske ceremonije. Tu smo imeli za gostitelja sodnika, ki je dostojanstven in dober mož. Mera vina tehta 54 unč. Reka Ljubljana teče po sredi mesta. Desni del mesta je krajši in prostornejši, levi pa daljši in obstoji iz prav dolge, neoskrbovane ceste. Tudi predmestja ima mesto, z najvišje točke gradu proti severu in jugu je najlepši razgled na ravnine. Mesnice so postavljene na mostiščih pred mestom in sredi mesta, kar je dobro za snago."*³⁹

V začetku 18. stoletja je angleški popotnik videl mesto *"v prelepi dolini, ki se odpira v široko ravnino med oddaljenimi visokimi planinami. 12 milj naprej – okrog poldneva – sem prišel do mesta Ljubljane (Labach), ljudje iz okolice jo imenujejo Ljubljana (Lubiana). Od Gorice je oddaljena po mojem mnenju 38 milj. To je škofovsko mesto in glavno mesto Kranjske. Zgrajeno je na obeh straneh reke, ki je široka okrog 30 jardov in ima dva mostova z lepimi malimi trgovinami. Dolgo je okoli pol milje in četrť milje široka, z lepimi kamnitimi hišami po avstrijskem vzoru in različnimi prekrasnimi palačami, ki so last domačega plem-*

*stva. Ograjeno je z zidom in ima velik grad na visokem hribu nad mestom. Tu so tudi bankirji, kaže da tudi trgovina in bogastvo. Vina tu ne pridelujejo, ampak ga kupujejo na Hrvaškem, v Gorici in drugod, popijejo pa ga več kot tam, od koder ga vozijo."*⁴⁰

Enega bolj naklonjenih opisov Ljubljane iz leta 1800 je zapustil neki francoski oficir, ki se je vračal iz avstrijskega vojnega ujetništva. *"Ob Ljubljanici, ki teče skozi mesto, in v majhni oddaljenosti od Save, katere bregova sta večinoma položna, leži v čudoviti in rodovitni dolini Ljubljana. Od daleč lepo izgleda s svojim visokim gradom, stolpi in cerkvami, in zbuja pričakovanje velikega in imovitega mesta. In to se potrđi že, ko pridemo v predmestje. Vrsta velikih in lepih hiš, ki večinoma kažejo povsem novo podobo, naredi ugoden vtis. Med njimi je velika vojaška bolnica, vojašnica, vrtovi s paviljoni in nekaj mogočnih zasebnih hiš, ki bi si zaslužili, da jim rečemo gradovi. Je obsežnejša, kot sem mislil, in izgleda precej obljudeno. Ker je danes ravno tržni dan, so deželani iz okolice, ki so prišli v velikem številu, precej prispevali k njeni živahnosti. Celo pozneje se ceste niso izpraznile in pri prebivalcih sem opazil veliko dejavnost. Ta se predvsem kaže na tržnici, ki se priključi dolgi in široki cesti, ki je obenem najlepša. Ob tej živijo odlični trgovci in drugi bogati zasebniki v hišah s tremi ali štirimi nadstropji. Tukaj najdete blago vseh vrst, ki je razstavljeno zelo simetrično in z veliko okusa. Na enem mestu naletite na izdelke iz Italije, Levanta in Nemčije. V Ljubljani se ni težko prepričati, da je človek že blizu italijanski meji; pogosto lahko slišimo italijansko govorico, vidimo italijanske obraze in opazimo italijanske navade. Pa vendar je nemški jezik in nemški karakter še vedno prevladujoč in posebnosti obeh narodov moramo dobro poznati, če hočemo natančno označiti, kaj od njih komu pripada. Mestu se na prvi pogled vidi, da tukajšnji trgovci dobro poslušajo in na vsakem koraku opazimo blagostanje, na katerega navadno naletimo le v večjih trgovskih krajih. Menim, da moramo za dokaz blaginje šteti že to, da v mestu ni opaziti veliko beračev in nobenega slabo oblečenega ali razbojniško odetega človeka. Na splošno moramo prebivalce šteti za lepe ljudi. Moške odlikuje spretnost, ki jo človek ne sreča pogosto med Nemci. In ženske? – Videl sem jih malo, pa še te bolj površno, vendar dovolj, da so v meni zbudile željo, da bi jih v drugih razmerah bolje spoznal. Njihovo obleko določa zaukazana moda, njihova zunanost me deloma spominja na krasno Italijo."*⁴¹

³⁷ Apih, *Naš cesar*, str. 65. Podrobneje v *Novice*, 25. 2. 1857, str. 63.

³⁸ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 178.

³⁹ Poročilo o Ljubljani XVI. veka. V nacionalni biblioteki na Dunaju je našel dr. Stele popotni dnevnik Huga Bloitusa iz leta 1571. Objavil Fran Govekar, *Slovenski narod*, 2. 10. 1931.

⁴⁰ Levental, *Britanski putnici u našim krajevima*, str. 174-175.

⁴¹ Costa, *Reiseerinnerungen aus Krain* str. 6-7; gl. tudi Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 180.

*Krznarski potni list s podobo Ljubljane.
(Ivan Stopar, Joseph Leopold Wisner pl. Berg.
Ljubljanski vedutist, kaligraf in miniaturist.
Ljubljana, 1991, str. 53)*

Štiri stvari so tujim popotnikom v Ljubljani najbolj padle v oči: Ljubljana, grad, nemški značaj in italijanski kulturni vpliv. Ker tedaj Ljubljana še ni bila regulirana v svoji ozki strugi, je bila seveda precej širša in zato markantnejša. Tudi promet na njej in pristanišče ob Bregu sta pripomogla k njeni vidnosti. Grad še danes daje svoj bistven prispevek k veduti Ljubljane, še toliko bolj ga je dajal v preteklosti, ko je bilo mesto manjše. Tudi nemški značaj mesta je omenila večina popotnikov. Da je bilo res tako, so trdili še pozneje ne le tuji popotniki, temveč tudi domači pisci.⁴² Italijanski vpliv je vsak od njih opazil na svoj način: eni pri arhitekturi, drugi pri jeziku, tretji pri hrani in draginji. Ernst Moritz Arndt (1798) na primer: *"Povsod se na cenah in jedeh opazi, da smo bliže Italiji. Jedi so res krepkejše, precej bolj okusne in slastno pripravljene kot v notranjosti, zato pa tudi dvakrat dražje, posebej v revnih vaških krčmah."*⁴³

Pozneje, ko so že potovali z vlakom, popotniki niso več le togo opisovali mesta in ljudi, pač pa so se bolj posvetili socialno-političnim, jezikovnim in drugim razmeram.

Vedno več potujočih je proizvedlo tudi večje število potopisnih črtic. Pisanje potopisov je v drugi polovici 19. stoletja sploh postalo moderno. In v velikih količinah napisanega je bilo najti

⁴² Henrika Tuma v spomilih opisuje vtise očeta, ki je prišel v Ljubljano leta 1836 kot pomočnik – vandrovec. "Na Kranjskem se mu je zdelo vse nemško. Obrtniki so bili tedaj večinoma Nemci ali ponemčeni Čehi. Tako tudi v Trzinu, v Škofji Loki so bili po njegovem pripovedovanju vsi rokodelci priseljenci, ki so govorili nemško. V Ljubljani je bil že šest tednov, pa je bil prepričan, da je v nemškem mestu. Obrt in trgovina sta bila v rokah Nemcev, uradništvo je bilo nemško." (Tuma, *Iz mojega življenja*, str. 14).

⁴³ *Traumreisen*, str. 60.

marsikaj. *"Ptujci, ki jih železnica pogostoma v Ljubljano vozi, so že začeli po mnogih časopisih krajnsko deželo popisovati. Lepe kraje vsi zlo hvallijo: unidan je pisal nekdo v Dunajskim časopisu mnogo lepih reči od Kranjcov, pa hudo je zabavljaj, de po kmečkih hišah ni skorej nič dimnikov vidil..."*, so pisale Novice in brž pristavile nauk, da bi kmetje res morali zidati dimnike, zaradi varnosti in snažnosti.⁴⁴ Nekdo drug je nekaj let pozneje znanstveno izpeljeval ime Ljubljance iz "Lublau" oziroma "Blaubach", ki naj bi izvirala v planinah. V Ljubljani naj bi govorili slovensko, nemško, italijansko, francosko, grško, *"da vse prek leti. Ko bi še turškega pristavil (ni čuda, da ga ni, ker so Turki nekaj prihruli na Kranjsko), bi unanji lahko mislili, da je Ljubljana carigradski bazar... Odkar smo pred nekimi leti Ellrichov potopis brali, nismo pozneje več zadeli na take burke, kakor smo jih brali včeraj v 'Ill. Zeit'."*⁴⁵ Nek Dunajčan pa je s svojimi popotnimi Reise-Skizzen, objavljenimi v Ljubljancanem neznanem časopisu *Der Uhrwähler*, dal leta 1874 Karlu Bleiweisu celo temo za predavanje v čitalnici. Mož je prišel v Ljubljano septembra prejšnjega leta. Tu je bil prvič in navdušen je opisoval naravo, obdelana polja in bleščeče belo mesto. V mestu se je odpravil v čitalnico z namenom, da bo "študiral narodno vprašanje". V potopisu je čitalnico – najbrž je hotel biti vljuden – dosledno imenoval "čitalnična", najbrž zato, ker je nad takšnjo gostilno prebral "Čitalnična restavracija". Nekaj sam nekaj pa s strani ljubljanskih Nemcev se je seznanil z razmerami v Ljubljani. Čitalničarji so ugotovili, da je vse, kar je napisal po lastnih opažanjih, pohvalno, *"kar pa je zajemal iz znanih kalnih virov"*, je tako, kot berejo lahko vsak dan v domačih časnikih.⁴⁶

Kdo potuje in s kakšnim namenom

Gotovo da so bili tuji v Ljubljani že v srednjem veku bolj pisana množica kot le domači proletariat in tuji trgovci. Franc Sojer⁴⁷ je za obdobje 1581 do 1618 razdelil potujoče v 15 skupin: študenti, pevci in godci ter popotne igralske skupine, romarji (laiki in duhovniki), duhovniki in menihi, učitelji, zbiralci za cerkve, vojaki, ujetniki (od Turkov, ki so bili izpuščeni za odkupnino), plemiči (nekaj orožarjev je prosilo za podporo pri ljubljanskem magistratu), rokodelski pomočniki, pogorelci, žene vojakov, odposlanstva, zločinci (ki so jih vodili v rudnike ali na galeje) in drugi, potujoči iz različnih nagibov. Vedeti moramo, da je izpostavil

⁴⁴ *Novice*, 10. 10. 1849, str. 179.

⁴⁵ *Novice*, 10. 1. 1857, str. 11/12.

⁴⁶ Kaj popotni tujec piše o Ljubljani. *Novice*, 30. 12. 1874.

⁴⁷ Sojer, Potovanje skozi Ljubljano.

le tiste skupine, ki jim je v Ljubljani zmanjkalo denarja in so prosili magistrat za podporo. Gre torej za relativno reven sloj potujočih. Izmed omenjenih skupin so bili le nekateri prisiljeni prositi za denar in nam njihovo število pove le približen del vseh potujočih. Kljub temu povejmo, da se je s prošnjo za denarno podporo med 1606 in 1618 oglasilo pri ljubljanskem magistratu 18 študentov, dva muzikanta in ena gledališka skupina, 44 romarjev, 34 vojakov in dva rokodelska pomočnika, med avstrijsko-beneško vojno (1615-1618) pa še 93 posameznikov, 7 kompanij in več transportov vojaštva.

Številne obiskovalce Ljubljane med 1660 in 1718 je predstavil dr. Janez Gregor Dolničar v svoji kroniki. Zajel je plemstvo in duhovščino, vojake, žide, ujetnike, sle in uradnike, umetnike, begunce, potepuhe in druge.⁴⁸

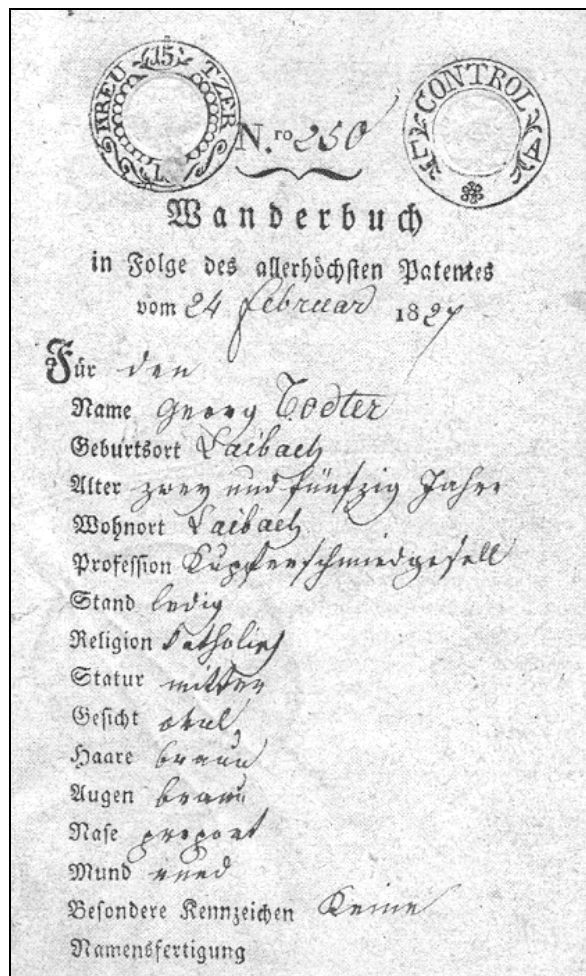
Wochentliches Kundschaftsblatt im Herzogtum Krain je v letih izhajanja (1775 in 1776) poročal o tistih potujočih skozi Ljubljano, ki so uporabljali poštno uslugo. Leta 1775 jih je bilo 611; dnevno največ 8 (16. julij). Potovalna "sezona" je trajala od maja do oktobra. Od omenjenih je bilo med januarjem in aprilom tega leta največ plemičev (48), uradnikov (glavarji, upravniki posestev, cesarjevi in papeževi sli – 27) in trgovcev (21), manj pa vojakov (9) in duhovnikov (5). S tem se sklada tudi frekvenca potovanj.⁴⁹ Zanimive so manj zastopane kategorije popotnikov, na primer neopredeljena gospod oziroma gospa (82-krat), židje (osemkrat), turisti (štirikrat), tovarnarji in umetniki (po dvakrat), šolniki (petkrat), doktorji (devetkrat) in po enkrat student, ladijski kapitan, inženir in lekarnar.

Ker je *Tedenski novičar* upošteval omejen krog popotnikov (potujoče s pošto), lahko za precej popolno upoštevamo le število plemičev in ljudi z uradno funkcijo.

Nekoliko popolnejšo predstavo dobimo s podatki iz knjig izdanih potnih listov⁵⁰ za leti 1802 in 1806 (*Paß Protokoll für das Jahr 1802, 1806*).⁵¹ Če

odmislimo pomanjkljivosti teh seznamov,⁵² je bilo leta 1802 izdanih 1818 potnih listov, 1806 pa 2215. Nekateri popotniki so seveda večkrat prečkali Ljubljano in dobili več potnih listov. V primerjavi z letom 1775 torej več kot trikrat več potnikov.

Iz tega vira tudi vidimo, da nemirno obdobje ni dosti vplivalo na tradicionalne popotnike (trgovce, obrtnike, uradnike), nekateri od teh so celo več potovali. Na primer obrtniški pomočniki in mojstri iz zahodnoevropskih držav (Francije, Nizozemske),

Potujoči pomočnik je imel tako imenovan Wanderbuch (popotno knjižico). Vanjo se je podpisal mojster, ko je pomočnik odšel od njega. Če pomočnik ni bil v službi pri "poštenem mojstru", torej pri takem, ki je bil član kakšne zadruga, se mu mojster ni mogel podpisati v knjižico in se čas, prebit pri njem, pomočniku ni štel v dobo, ki jo je moral prebiti na tujem. (ZAL, LJU 359, Zbirni fond, Ljubljana, a.e. 6)

⁴⁸ Steska, Dolničarjeva ljubljanska kronika.

⁴⁹ V Ljubljani zasledimo plemiče 207-krat (največkrat grofe in barone), trgovce 135-krat, ljudi z uradnimi funkcijami 91-krat, duhovščino 47-krat, vojake 21-krat, druge pa 118-krat.

⁵⁰ Noben popotnik, ki je prišel v Ljubljano, ni mogel čez deželno mejo brez potnega lista, ki ga je izdal mestni magistrat, potrdil pa okrožni urad (Kreisamt). (Izčrpno o tem v: Holz, Potovanje po slovenskih deželah, str. 49-52.)

V omenjene knjige izdanih potnih listov so vpisovali potnike po datumih prihoda. Izvemo za ime in poklic, s katerim potnim listom so pripotovali v Ljubljano, kdaj je bil izdan, kam in kdaj odhajajo iz Ljubljane in na kakšen način.

⁵¹ ZAL, LJU 488, Cod XXI/25, 26.

⁵² Knjigi namreč navajata število potnih listov, ki so bili izdani, lahko tudi za več oseb skupaj (npr. družino, potujočega in njegovo služničad itd.).

Potujoči pomočnik je imel tako imenovan Wanderbuch (popotno knjižico). Vanjo se je podpisal mojster, ko je pomočnik odšel od njega. Če pomočnik ni bil v službi pri "poštenem mojstru", torej pri takem, ki je bil član kakšne zadruga, se mu mojster ni mogel podpisati v knjižico in se čas, prebit pri njem, pomočniku ni štel v dobo, ki jo je moral prebiti na tujem. (ZAL, LJU 359, Zbirni fond, Ljubljana, a.e. 6)

ki so prihajali na vzhod iskat delo. Na drugi strani pa se je pojavil nov tip popotnika – francoski dezertar.⁵³ Tudi ti so šli kar številčno preko Ljubljane na vzhod za delom. Precej je bilo Britancev: preko Ljubljane je šlo vsaj 14 Angležev, dva Škota in en Irek, nekateri z družinami, skoraj vsi pa tudi s služničadjo. Največ je bilo plemičev (8), po dva trgovca in "angleška podložnika", en mornar, najemnik (*Inwohner*), posestnik in zdravnik, pa celo minister (Jackson) je prišel 25. maja in odšel na Dunaj. Razen mornarja so vsi potovali s pošto ali najeto kočijo. V glavnem niso bili na poti službeno.

Kam so šli oziroma s kakšnim namenom so bili na poti, je eno pomembnejših vprašanj v zvezi s popotniki. In nanj lahko, vsaj za začetek 19. stoletja, tudi precej točno odgovorimo. Večina je bila na poti službeno; bodisi da so bili trgovci ali rokodelci, ki so iskali delo. Precej jih je potovalo do določenega cilja. Plemiči so potovali "službeno" ali "zasebno".

⁵³ Verjetno gre tudi za ubežnike pred francosko vojsko, ne le za klasične dezertarje.

Leta 1806, za katerega imamo podatke o namenu potovanja, pade v oči število potnikov, ki so šli v toplice. Bilo jih je 20, od tega večina namenjena v Rimske Toplice (*Töpliz*) oziroma v Rogaško Slatino (*Neuhaus*). Stanovsko so bili precej raznolika množica: od kmetov, ki so potovali peš, preko trgovcev do doktorja prava in kanonika. Kmetje so bili vsi po vrsti iz okolice Vidma, pa tudi večina drugih je izhajala z italijanskega področja.

Ljubljano so pogosto obiskovali cesarji in drugi velikaši, pa tudi slavni vojskovodje, umetniki. Ljubljančani so jim ob prihodu in v času bivanja prirejali sprejeme, plese, večerne razsvetlitve mesta, vožnje po Ljubljani in druge zabavne prireditve. Ob eni takšnih priložnosti so leta 1847 otvorili Kolizej. Mnoga znana imena so bila z Ljubljano tudi usodneje povezana; na potovanju so se tu rodili ali umrli.⁵⁴

⁵⁴ Marca 1848 se je, na primer, rodil španski prestolonaslednik Don Carlos, februarja 1715 pa je umrl slikar Peter Werex iz Antwerpna. (Več o tem v B. Pešak-Mikec, N. Budna-Kodrič, Ljubljanski hoteli do druge svetovne vojne, pričujoča št. Kronike.)

Načini in relacije potovanj

Veliko popotnikov, ne samo revni (študenti, kmetje, vojaki, umetniki, sluge), je potovalo peš. Trgovci z živino in tudi sicer trgovci, celo z družinami, so bili na poti peš. Nekateri ljubiteljski popotniki, na primer Johann Gottfried Seume, pa Adalbert Krickel, so potovali peš. Anglež Edward Brown, ki je sredi 17. stoletja potoval z Dunaja proti Benetkam, je namesto poštna kočije, "ki gre vedno po isti poti", raje izbral konja, kar mu je omogočilo, bolj razgibano potovanje.⁵⁵ Pešačenje je postalo na prehodu iz 18. v 19. stoletje celo v modi.⁵⁶

Srednjeveških načinov potovanja, to je na konju oziroma v nosilnici, je bilo v novem veku vedno manj. Jezdecu na daljše razdalje so do sredine 19. stoletja izumrli. Tudi potovanje na nosilih so počasi opuščali: na ta način je oktobra 1684 prispel v Ljubljano p. Marko Avijanec, kapucin, ki je tu že večkrat pridigal in čudežno pomagal bolnikom.⁵⁷

V 17. in začetku 18. stoletja je bil ne le za to vore, temveč tudi za ljudi pogost način prevoza plovba po Savi in Ljubljanici. Vozili so se v glavnem med Ljubljano in Vrhniko. Do zgraditve Tržaške ceste je bila to sploh najboljša možnost v smeri proti Trstu. Tako so potovali vsi sloji popotnikov. V prvi polovici 18. stoletja so obe reki regulirali za potrebe trgovine in vojske. Plovba po Ljubljanici je prenehala šele z dograditvijo železnice do Trsta (1857).⁵⁸

Pozimi je uporaba sani za krajše relacije ostala v uporabi še v 19. stoletju. Bila pa je tudi oblika zabave meščanov, o čemer je poročal Dolničar.⁵⁹

Potovanje v kočijah je bilo sprva navadnim ljudem prepovedano; ta pravica je bila pridržana cesarskemu dvoru. Šele v Valvasorjevem času se je "razvada" začela širiti med bogataši in število kočij v Ljubljani je zrastle s štirih na petdeset voz.⁶⁰ Z razvojem cest v 18. stoletju se je uveljavila poštna kočija in vozovi za tovorni promet. Vzporedno s tem je napredoval tudi poštni promet. Redna poštna zveza z vozovi je bila na cesti Gradec – Ljubljana – Trst uvedena šele leta 1730.⁶¹ Sprva je bilo potovanje s poštno kočijo drago, sčasoma pa je vanjo sedalo vedno več ljudi. Marija Terezija se je močno zavzemala za vpeljavo diligenc, t. j. večjih poštne vozov, ki so že vozili po voznem redu in

so poleg pošte sprejemali tudi potnike. Diligence so vozile med Dunajem in Gradcem že sredi 18. stoletja, ob koncu stoletja pa tudi po gorenjski (ljubeljski) cesti.⁶²

Ker je imela pošta do sredine 19. stoletja monopol nad prevozom ljudi in blaga,⁶³ je z njo potovalo največ popotnikov. Na voljo so jim bili navadni ali hitri poštni vozovi (*Postwagen*), posebni poštni vozovi ali navadne kočije (*Landkutsche*). Z lastnim prevozom so se vozili le posamezniki, na primer trgovci s težjimi tovari, lastniki zverinjakov, popotni zabavljači in glumači, oziroma tisti, ki so potovali po stranskih cestah.⁶⁴

Zaradi monopola so morale biti poštna povezave med kraji precej dobre. Leta 1752 so uvedli redno poštno zvezo s Celovcem, leta 1790 so vozili poštni vozovi med Ljubljano, Celovcem in Salzburgom.⁶⁵ Leta 1812 je tekel promet iz Ljubljane in obratno v sedmih smereh,⁶⁶ leta 1834 je bila Ljubljana povezana z vsemi večjimi mesti srednje Evrope z 29 prometnimi progami.⁶⁷ Pogostost voženj kaže pomembnost posameznih relacij; največ so potovali med Trstom in Dunajem. Druge pogoste destinacije so bile Gradec, Celovec, Gorica, Linz, Salzburg, Reka, hrvaška in italijanska, pa nemška in češka mesta,⁶⁸ pa še od bolj daleč so prihajali popotniki v Ljubljano: iz Francije, Holandije, Flandrije, Poljske, Rusije, Danske, Švedske, Turčije in Egipta. Francozi, Holandci in Flandrijci so v glavnem iskali delo, iz Makedonije, Grčije, Levanta so prihajali trgovci, iz Rusije in Španije pa uradniki.

Povezave z bližnjimi mesti na Kranjskem, Štajerskem, Goriškem so bile seveda pogostejše. Leta 1848 je pošta iz Trsta v Ljubljano vozila trikrat dnevno, iz Ljubljane v Salzburg pa dvakrat tedensko, v torek in soboto.⁶⁹ Po prihodu vlaka so se povezave še okrepile. Zaradi udobnejšega poto-

62 Mal, Kako so potovali, str. 108.

63 Holz, Potovanje, str. 52.

64 Pivec-Stele, Vodnik, str. 188; ZAL, LJU 488, Cod XXI/26.

65 Žontar, Klinar, Hozjan, Razvoj poštne prometa, str. 110, 115.

66 1) Francija, Italija, Gorica (trikrat tedensko); 2) Dalmacija, Dubrovnik, Albanija (dvakrat tedensko); 3) Reka (trikrat tedensko); 4) Nemčija preko Vranskega (štirikrat tedensko); 5) Beljak, Bavarska, Tirolska in Celovec (dvakrat tedensko); 6) Novo mesto, Karlovec, Kostajnica (Costainizza) in Turčija (trikrat tedensko) ter 7) proti Trstu (vsak dan). (Radics, *Die k. k. Post in Krain*, str. 72-73).

67 Vodile so na Reko, v Zagreb, Petrovaradin, Zadar, Trst, Benetke, Verono, Milano, Padovo, Gradec, Celovec, Innsbruck, Bregenz, Salzburg, Linz, Dunaj, Prago, Cheb, Brno, Bratislavo, Košice, Črnovice, Opavo, Lvov, Ofen, Debreczin, Temišvar, Sibirij in Cluj. (Melita Pivec-Stele, Vodnik, str. 188.)

68 Najpogostejša Zagreb, Karlovec, Varaždin, Benetke, Rim, Genova, Padova, Neapel, Firenze, Parma, Livorno. München, Brixen, Augsburg, Hamburg, Nürnberg, Schwarzwald, Frankfurt, Berlin, Tübingen, Praga.

69 Pivec-Stele, Ljubljana in Slovenija, str. 124.

55 Levental, *Britanski putnici u našim krajevima*, str. 136.

56 Studen, *Iz avanturizma v turizem*, str. 96.

57 Steska, *Dolničarjeva ljubljanska kronika*, str. 70. Avijanec je nadaljeval potovanje na ladji do Bistre.

58 Mal, Kako so potovali, str. 103.

59 Steska, *Dolničarjeva ljubljanska kronika*, str. 27.

60 Mal, Kako so potovali nekoč, str. 102.

61 Žontar, Klinar, Hozjan, Razvoj poštne prometa, str. 108.

vanja je prihajalo vedno več popotnikov. Leta 1865 je pošta dokončno izgubila privilegij prevažanja potnikov. Leta 1874 so z Dunaja in iz Trsta vozili dnevno po štirje vlaki iz vsake smeri. Bili so poštni in hitri poštni vlak, brzovlak in "zmešani" vlak.⁷⁰ Naslednje leto (1875) je prevoz pošte in potnikov na Gorenjskem popolnoma prevzela železnica, postopoma se je to zgodilo tudi na drugih koncih Kranjske.⁷¹

Bivanje v Ljubljani

V 18. stoletju so morali zaradi povečanja prometa skozi Ljubljano izboljšati tudi bivanje popotnikov. Število gostiln s prenočišči je postalo premajhno. Predvsem pa ni bilo nobene gostilne, ki bi oskrbela pomembnejše obiskovalce Ljubljane. Razvijati so se začeli hoteli.

Do ureditve razmer na tem področju se je vsak popotnik znašel, kakor je vedel in znal. Gostiln je bilo v Ljubljani dovolj, toda večina je bila na precej nizki ravni in v svoji ponudbi ni imela nočitev. V prejšnjih stoletjih so se preprosti popotniki verjetno znašli podobno kot Blotius leta 1571. *"Ker smo zvečer prispeli prepozno, smo bili iz mesta izprti in smo prenočili v zanemarjenem predmestju pri nekem nepridipravu. Noč smo prebili na senu, prinesenem v hlev. Tako smo za slabo večerjo, trdo posteljo in za slabo oskrbo konj plačali 80 krajcerjev, potem pa odjezdili v mesto k mestnemu sodniku."*⁷² Potlej jih je gostil mestni sodnik, vendar ni povsem jasno, ali so pri njem tudi prenočevali. Verjetno ne, kajti tridnevno bivanje v Ljubljani jih je stalo 114 krajcerjev, kar je v primerjavi z omenjeno nočitvijo v predmestju sicer malo, a vendar preveč le za hrano in pijačo.

Pomembnejše goste je čakala nastanitev v kakšnem od ljubljanskih dvorcev, večjih hiš, na škofiji, v katerem od samostanov (seveda glede na njihov stan in poklic), pozneje pa v boljših hotelih. Najvišji gostje so navadno bivali v deželnem dvorcu. Cesar Leopold je ob obisku Ljubljane septembra in oktobra 1660 stanoval v škofovem dvorcu, njegovo številno spremstvo pa v boljših hišah po mestu.⁷³ Papež Pij VI. je marca 1782 na poti na Dunaj v Ljubljani prenočeval v Križankah, v samostanu nemškega viteškega reda.⁷⁴ Februarja 1797 se je v Ljubljani na poti v Italijo na bojišče ustavil nadvojvoda Karel. Prenočil je v hotelu Bidelmon.⁷⁵ Na

povratku s Koroške v Lombardijo je konec aprila 1797 v Ljubljano prišel Napoleon z generaloma Masseno in Muratom. Nekaj ur je prebil v škofiji. Po obedu ob dveh popoldne je odpotoval proti Trstu.⁷⁶

V času ljubljanskega kongresa 1821 je mesto doživelo pravo poplavo tujega in domačega plemstva. Meščani so imeli skrbi z izbiro primernih stanovanj za visoke goste. Za večmesečno bivanje v Ljubljani so suverene naselili: avstrijskega cesarja Franca I. s cesarico Karolino v deželni двореc, ruskega carja Aleksandra na škofijo, sicilsko-napolitanskega kralja Ferdinanda pa v Gosposko ulico, tik poleg cesarja. Prišla je tudi nadvojvodina Klementina Salernska, ki je potovala skozi Ljubljano že dobro leto pred tem, decembra 1819. V gradivu ljubljanskega magistrata najdemo načrt njenega potovanja, seznam spremstva in predloge, kje naj bi v Ljubljani prenočevala. Tedaj sta v poštev prišla le hotel Bidelmon in gostilna pri Zlatem jellenu.⁷⁷ Med kongresom je z možem stanovala pri cesarju in cesarici. Najvplivnejši udeleženec kongresa, knez Metternich, je stanoval v Zoisovi hiši na Bregu.

Pozneje je večina visokih obiskov v Ljubljani (nadvojvoda Janez, cesar Franc Jožef) bivala v deželnem dvorcu, nekoliko nižji člani dvora in drugi plemenitaši pa v boljših hotelih.

Tujce so morali že v prejšnjih stoletjih prijavljati mestni oblasti. V 16. stoletju jih je *"moral vsak gostilničar priti takoj županu naznaniti"*, piše Ivan Vrhovec. *"Zelo strogo je bilo nadzorovanje o kužnih časih. Takrat ni smel gostilničar vsprejeti nobenega tujca pod svojo streho."*⁷⁸ Pozneje so v gostilni, kjer so prenočevali, morali sami izpolniti prijavnico, ki so jo gostilničarji potem oddali županstvu oziroma mestni upravi. Sezname potnikov, ki so potovali s poštnimi vozovi ali konji, so delali tudi na poštnih postajah. Obenem so se morali izkazati s posebnimi dovolilnicami.⁷⁹ Med kongresom Svete alianse so zaradi številnih tujcev vseh stanov in poklicev poostrili nadzor nad njimi. Vsi, ki so hoteli v mesto, so morali že na mitnici oddati potni list, od tam so ga poslali policiji, ki je vsakega skrbno preverila.⁸⁰ Sumljive so seveda zavrnil.

⁷⁶ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 23.

⁷⁷ ZAL, LJU 489, f. 245; Gostilne "pri Zlatem jellenu", katere lastnik je bil Ivan Detela, Ivan Vrhovnik (Staroslav) v "Gostilnah v stari Ljubljani" ne omenja, verjetno pa gre za gostilno pri Deteli na tedanji Frančiškanski (dan. Nazorjevi) ulici, približno na mestu dan. Uniona, ki je sprejemala boljše goste.

⁷⁸ Vrhovec, *Ljubljanski meščanje*, str. 253.

⁷⁹ Žontar, Klinar, Hozjan, *Razvoj poštne prometa*, str. 102, 111.

⁸⁰ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 284.

⁷⁰ *Novice*, 14. 10. 1874.

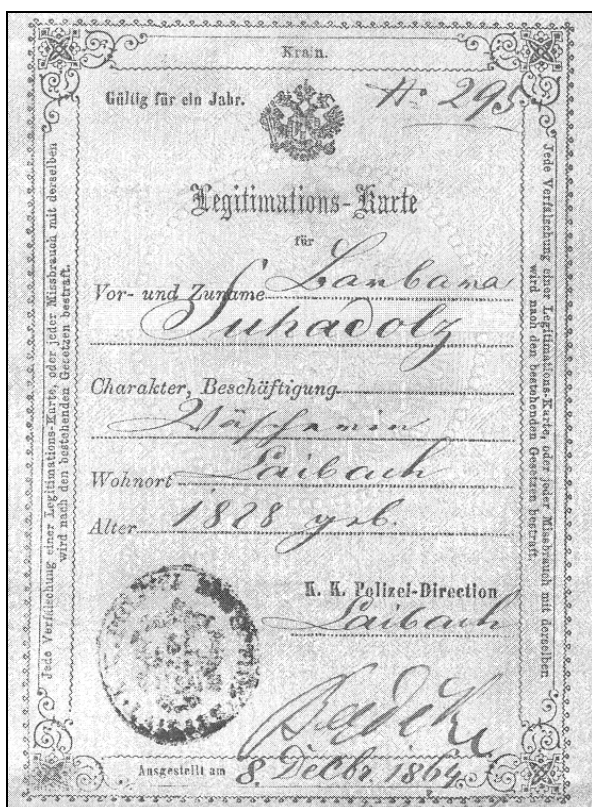
⁷¹ Žontar, Klinar, Hozjan, *Razvoj poštne prometa*, str. 141.

⁷² Poročilo o Ljubljani XVI. veka. *Slovenski narod*, 2. 10. 1931.

⁷³ Steska, Dolničarjeva kronika, str. 19/20; Gruden, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 896-897.

⁷⁴ Rybař, Papeževo potovanje skozi naše kraje, str. 61.

⁷⁵ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 18.

Legitimacijska karta je od leta 1857 zamenjala številne potne liste, ki so si jih popotniki pred tem morali pridobivati pri gosposkah, mestnih magistratih, policijskih direkcijah ali vojaških oblastvih. (ZAL, LJU 489, f. 676)

Po spremembah v zvezi s potnimi listi leta 1857 so se morali popotniki v krajih, kjer so nameravali ostati dalj časa, zglasti na policijski upravi, pri županu ali okrajni (kantonski) gosposki. V ta namen so začeli voditi posebne knjige tujcev, ki naj bi jih v bolj prehodnih krajih vodili tudi v gostilnah.⁸¹ Za Ljubljano so za sezname tujcev skrbeli na policijskem oddelku mestnega magistrata. Ker je za tujca veljal vsak, ki ni bil iz mesta oziroma tu običajno ni stanoval, so bili sezname zelo obsežni: učenci iz drugih krajev, ki so se šolali v ljubljanskih šolah, obrtni vajenci in pomočniki, trgovci in drugi, so bili zapisani vanje.⁸² Razen ljudi iz sosednjih dežel, Štajerske, Koroške in Primorske, so prihajali največ iz Češke, Moravske, Tirolske, Spodnje in Zgornje Avstrije. Šolarji so prihajali iz obalnih mest (Reke, Trsta), Istre, pa tudi iz Bosne, Italije, Madžarske. Na babiško šolo so hodile pogosto Hrvatice, pa tudi kandidatkinje iz drugih dežel.⁸³

⁸¹ *Novice*, 25. 2. 1857, str. 63.

⁸² ZAL, LJU 489, za posamezna leta pod oznako VII/31.

⁸³ ZAL, LJU 489, t.e. 703, 856; "Preskušnja učenk na tuk. porodolovni šoli." *Novice*, 4. 3. 1874.

Potopisi in spomini o Ljubljani

Od številnih tujih popotnikov, ki so prekrizarili slovenske dežele, jih je večina obiskala tudi Ljubljano. V posameznih obdobjih so sicer imeli drugačne cilje in je bila Ljubljana zanje povsem nezanimiva, na primer v 17. in 18. stoletju, ko so "filozofski popotniki" pri nas komaj čakali, da vidijo Postojnsko jamo, Cerkniško jezero in Idrijo. Ljubljano so prečkali le, če so potovali še kam na vzhod.

Pa vendar se v vseh obdobjih najde literatura z omembo Ljubljane, tako da lahko sledimo razvoju mesta v očeh tujih popotnikov. V tiskani obliki je Ljubljana prvič omenjena leta 1493 v delu Hartmannusa Schedla, ki je zapisal: "*Hoc oppidum sclavi et itali lublana vocat ex lugea palude sump-tu vocabulo.*"⁸⁴

V obravnavanem obdobju je eden prvih opisov mesta v popotnem dnevnik Huga Blotiusa iz 1571. Omenil je lego in velikost mesta, grad, ki ima prijetno lego, ceste in predmestja, ilirski in nemški jezik, ki ju govorijo v mestu, in obe veri, katoliško in protestantsko. Odlomke je leta 1931 objavil Fran Govekar v Slovenskem narodu.

Edward Brown si je v letih 1668 in 1669 na potovanju po Ogrski, Srbiji, Bolgariji, Makedoniji, Tesaliji, Avstriji, Štajerski, Koroški, Kranjski in Furlaniji izpopolneval medicinsko znanje. Bil je član Royal Society (Kraljevega združenja) in omenjal ga je tudi sodobnik Valvasor.⁸⁵ Z Dunaja se je na konju odpravil proti Benetkam. Na Kranjskem ga je najprej očaral ljubeljski prelaz, ki je po njegovi oceni mojstrsko zgrajen, "*z večjo veščino, kot sem za to deželo mogel pričakovati*". Ljubljano je omenil zelo bežno; podobno kot sodobniki Ljubljano, grad na griču in lep razgled na številne okoliške vzpetine in gradove. Bolj navdušen je bil nad Cerkniškim jezerom in Idrijo.⁸⁶ Brownovi potopisi so izšli v avtorjevi predelavi v več izdajah z raznimi spremembami in dopolnitvami.⁸⁷

⁸⁴ "To mesto se imenuje slovansko in italijansko Ljubljana, z besedo zajeto po močvirnem kraju." (Poročilo o Ljubljani XVI. veka. *Slovenski narod*, 2. 10. 1931.)

⁸⁵ Vilfan, Novo gradivo z Brownovega potopisa, str. 57.

⁸⁶ Brown omenja, da tujci, ki obiščejo idrijsko graščino, zapisujejo svoja imena in kraje, iz katerih prihajajo, v posebno knjigo. Seznam je dolg, a je v njem malo Angležev – v zadnjih letih omeni Johna Evelina, angleškega plemiča in potopisca, in doktorja Walterja Popa z njegovo družbo.

⁸⁷ Značilno zanj (pa tudi za duge "filozofske popotnike") je, da se "*ne spušča v presojo ljudskega značaja, tudi ne v globljo analizo gospodarstva prepotovanih dežel in življenja v njih, marveč da v splošnem samo niza svoja opazovanja in le redkokdaj zavzame stališče do pojavov, ki jih je ugotovil. Njegov potopis je hladen in stvaren; baročnega gostobesedenja, ki je tako značilno za mnoge Brownove nemške sodobnike, v njem ni.*" Vilfan, Novo gradivo z Brownovega potopisa, str. 58, 59.

Friedrich Bernhard Werner, s psevdonomimom Silesius (Šlezijec), je bil vojak, potepuh in vedutist. Kljub številnim dejavnostim je bil precej pomemben med evropskimi vedutisti 18. stoletja. Izdal je obsežne albume evropskih mest, ustvaril pa je tudi vedute manj pomembnih krajev, tako tudi Ljubljane, Kranja, Škofje Loke, Tržiča, Velesovega. Bil je tipičen primer popotnika, že kar potepuh. Njegova biografija je zabavno branje in predstavitev neskončnih možnosti, ki so se ponujale vagabundom na potovanju po Evropi.⁸⁸

V Ljubljani je bil dvakrat: leta 1713 in 1732.⁸⁹ Prvič je moral ostati precej dolgo. Prišel je (po datumih v skicirki sodeč) maja, v Škofji Loki je bil julija, v začetku avgusta v Kranju in Velesovem, sredi meseca v Tržiču, od koder je nato odšel na Koroško. Kljub precej dolgem trajanju, o tem potovanju ni pustil poročil. Ob drugem obisku je zbolel, pa vendar je tedaj narisal obe znani veduti Ljubljane.⁹⁰ Pod skico je dodal skopo besedilo, kjer je naštel samostane, cerkve in druge stavbe na risbi. Ljubljana je dobila v legendi posebno številko, s čemer je poudaril njeno veljavo, pa tudi na skici se kaže kot veletok, ki deli obe polovici mesta. Še ne povsem zdrav je odšel proti Koroški, upajoč, "da mi bo drug zrak do kraja odpomogel".

Anglež Simon Clement je med 19. julijem in 30. septembrom 1715 prepotoval spodnjo Madžarsko, Hrvaško, Benečijo (*Friuli*), Koroško (*Karniolo*) in Štajersko (*Stirio*). Kranjsko je v naslovu izpustil,⁹¹ a potoval je tudi preko nje. O njem ni veliko znanega, vemo pa, da je nekaj časa živel na Dunaju, govoril je latinsko in francosko, zanimalo so ga rimske starine. Potoval je sistematično in uporabljal geografske karte. Zanimala ga je kvaliteta zemljišč, trgovina, poljedelstvo, še posebej vinogradništvo in vino.⁹² Na Kranjsko je prišel s hrvaške strani, potoval nato do Trsta in Gorice, šele potem nazaj do Ljubljane. Na poti je ocenjeval predvsem gostilne in ceste, pri čemer je bil s prvimi bolj zadovoljen kot z drugimi. Ljubljano je opisal podobno kot večina popotnikov v tistem času – lego, podobo, reko Ljubljanico in oddaljenost od drugih mest. Potovanje je nadaljeval proti Vranskem, Celju, Konjicam, Slovenski Bistrici in Mariboru.

Neznani pisec, ki je leta 1728 spremljal cesarja

Karla VI. na potovanju z Dunaja preko Gradca do Reke in Trsta, je pisal predvsem o trgovini s suknom in platnom, o deželni sukarni v Ljubljani, ki je preskrbovala s suknom vojaške enote v Vojni krajini, o prometnih zvezah s pristanišči in Italijo.⁹³

Nemški učenjak in popotnik Johann Georg Keysler, član Kraljevega združenja, je potoval preko slovenskih krajev maja in junija 1730, v spremstvu dveh mladih grofov, ki ju je kot osebni učitelj vodil po Evropi. Iz tržaške smeri je preko Postojne, Planine, Cerknice in Idrije prišel v Ljubljano, od tu pa nadaljeval pot do Gradca. Zanimalo ga je prečiščevanje rude in stanje rudarstva.⁹⁴

Jeremiah Milles in Richard Pocock⁹⁵ sta potovala in raziskovala po slovenskih krajih več kot dva meseca poleti leta 1737. Pococke kot znanstvenik (botanik, arhitekt), Milles pa kot njegov laični spremljevalec. Njun opis dežele se zato precej razlikuje. Obiskala sta Idrijo, Celje, Ptuj, Ljubljano, Celovec, Gorico, Trst, Cerknico. K opaznjem zgodnjih piscev sta dodala malo novega.

Leta 1780 je po naročilu ruske carice Katarine II. po avstrijskih deželah potoval Benedikt Franz Hermann. Svoja znanstvena opazovanja je zapisal v obliki potopisnih pisem in jih poklonil petrograjski akademiji znanosti. Opisal je svoje občudovanje do kranjske ženske narodne noše, nagnjenost k čistoči in lepoto Kranjic, Kranjci pa so marljivi in gospodarni.⁹⁶

Baltazar Hacquet je bil na Kranjskem precej osovražen. Kot "materialist" namreč ni skrival svojega zaničevanja do duhovščine in do "neumnosti" Kranjcev. Ponujeno profesuro v Lvovu je leta 1787 sprejel, ker je bil, kot sam pravi, Kranjske in v njej stanujočih svetohlincev naveličan.⁹⁷ Sicer je v Ljubljani poučeval na medikokirurški šoli.

Ernst Moritz Arndt (1798) nad Ljubljano in prebivalci ni bil kaj navdušen. Predmestja, slabe ceste v mestu in neugledni ljudje so ga razočarali. Bolj so ga očarale nekatere hiše v mestu, pa grad in bogata tržnica, kjer so svoje blago ponujali med drugim tudi Tiroinci in Lombardijci.⁹⁸

Karl Gottlob Küttner, nemški učenjak in popotnik, je podobno kot Keysler potoval z mladimi plemiči po Evropi kot njihov učitelj. Na poti iz Celovca do Trsta je maja 1799 prečkal Ljubljano in

⁸⁸ Gl. Stopar, *Vojak, potepuh in vedutist*.

⁸⁹ Stopar, *Vojak, potepuh in vedutist*, str. 15 in 22.

⁹⁰ Hrani ju Mestni muzej v Ljubljani. Ena od njiju je objavljena v Grudnovi *Zgodovini slovenskega naroda*, 6. zv., str. 1021.

⁹¹ "Of my travails in the Lower Hungary Slavonia, Croatia, Friuli, Carniola and Stiria"; rokopis hranijo v knjižnici Britanskega muzeja v Londonu, v prevodu Tihomirja R. Gjorgjeviča je izšel leta 1921 v Časopisu za zgodovino in narodopisje.

⁹² Levental, *Britanski putnici u našim krajevima*, str. 174-175.

⁹³ Mayer, *Zur Geschichte der österreichischen Handelspolitik unter Kaiser Karl VI.*

⁹⁴ Shaw, *Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880*, str. 182-183.

⁹⁵ Carmichael, *Angleška gentlemana*, str. 41-46.

⁹⁶ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 179-180. Original: *Reisen durch Österreich, Steyermark, Kärnten, Krain, Italien, Tyrol, Salzburg u. Baiern i. J. 1780*. Wien 1781-83.

⁹⁷ *SBL I*, str. 284.

⁹⁸ *Traumreisen*, str. 59-60.

v mestu ostal dva dni.⁹⁹ Pozneje ga je med svojim bivanjem v Ljubljani omenjal Seume, ki se ni strinjal z njegovo slabo oceno Francozov med prvo zasedbo naših krajev. Küttner je tedaj tudi ocenil prebivalce Kranjske, ki so se mu zdeli boljše in višje rasti kot so bili Zgornještajerci. Leta 1822 je potoval po Krasu, toda o Kraševcih je zapisal, da so suhi, revni in nevedni, vasi pa grde in umazane.¹⁰⁰

Maximillian Fischl¹⁰¹ je v jeseni 1800 na poti skozi Notranjo Avstrijo do Benetk bežno opisal Ljubljano. Ocenil je, da ima več prebivalcev kot Celovec (približno 14.000), ne pa tudi tako lepih hiš in trgov. Omenil je prehodno trgovino med Gradcem, Celovcem in Trstom, grajski hrib, Ljubljaničo s kanali, majhno število tovarn v mestu, Zoisov vrt (v ednini) tik ob mestu, vrt grofa in nadškofa B. (Brigida) ob vznožju hriba in javno sprehajališče "*zur lieben Natur*".¹⁰² Dotaknil se je prijetnega družabnega življenja, h kateremu veliko prispeva nadvojvodinja Mariana iz Bavarske. V Goričanah, gradu ljubljanskih nadškofov, je do konca oktobra tistega leta bival malteški veliki mojster, baron Hompesch.

Johann Gottfried Seume, nemški popotnik in pisatelj, je leta 1802 lego, veduto in življenje v Ljubljani primerjal z Gradcem. Zdelo se mu je, da sta mesti precej podobni, edino gledališče je bilo po njegovem v Ljubljani slabše kot v Gradcu, ampak še vedno kar spodobno. Navdušen je bila nad kavarnami, ki so, tako kot graške, prekašale one na Dunaju. "*Vidiš torej, da človek tu, na zadnjem koncu naše nemške domovine prav udobno živi in nam je še precej v čast.*"¹⁰³

Med francosko okupacijo je v Ljubljani kot bibliotekar in urednik uradnega lista *Télégraphe officiel* služboval Charles Nodier, ki je pozneje v Parizu objavil spomine na Ilirijo in njeno glavno mesto.¹⁰⁴ Poleg opisa mestne podobe je bil zelo naklonjen tudi prebivalcem, ki jih je – mimogrede – precenil tudi številčno (20.000 prebivalcev). Navdušen je bil nad mnogimi jeziki, ki jih obvladajo, nad urejenostjo in snažnostjo mesta, posebej je omenil bogato deželno knjižnico. Ljubljaničanom ni pripisoval revolucionarnih nagibov in ničesar zločinskega nimajo v sebi, so pa zviti, preudarni, po-

božni, gostoljubni in v vseh pogledih zmerni.¹⁰⁵

Leta 1815 je Ljubljano na svoji poti v Italijo bežno opazil Dunajčan Joseph Kreil.¹⁰⁶ Vse, kar mu je ostalo v spominu, je bil visok hrib z gradom. Drugo se je izgubilo v noči, ko se mu je zdelo vredno opazovati le temno nebo.¹⁰⁷

Pozimi leta 1816 je čez Kranjsko proti morju pešačil nemški botanik in zdravnik David Heinrich Hoppe s spremljevalcem. Od Tržiča do Ljubljane sta hodila deset ur. Kranjsko je v svojem dnevniku opisal kot "*sijajen kos zemlje*", ki ga je zanimala predvsem v znanstvenem pogledu. O Ljubljani v njunem zapisu ne izvemo skoraj nič, razen da sta imela nekaj birokratskih težav s policijo glede potnega lista. Obiskala sta Žigo Zoisa in se pri njem zadržala v prijetnem pogovoru nekaj ur. Napotil ju je še k profesorju na liceju, botaniku Hladniku. Po enodnevnem postanku sta nadaljevala pot proti Trstu.¹⁰⁸

V času kongresa Svete alianse je izšel članek Jeana Paula Bresa iz Limogesa. Bil je eden iz množice znanstvenikov in pisateljev, ki so prišli k nam v času francoske Ilirije. V pariškem *Annales de la littérature et des arts* je objavil poročilo "Beležka o mestu Ljubljani".

Škotski pravnik John Russel (1822) je bil eden tistih popotnikov, ki ga glavno mesto Kranjske ni prav dosti zanimalo. Prispel je preko Gradca in Celja, iz Ljubljane nadaljeval potovanje do Vrhnike in Idrije. Šele tam je začel podrobneje opisovati svoje potovanje. Zanimali so ga kraški pojavi, Cerkniško jezero in Postojnska jama – bil je prvi Britanec, ki jo je obiskal.¹⁰⁹

Bolj naklonjen je bil Ljubljani in njenim prebivalcem Adalbert Joseph Krickel (1828). V svojem potopisu je poleg običajnih mestnih znamenitosti opisal še licejsko knjižnico in muzej. Spoznal in spoprijateljil se je s skriptorjem Kastelicem in preživel noč v družbi s slikarjem Langusom in gospodom von Lodenigom.¹¹⁰

Istega leta sta bila v Ljubljani še Angleža dr. John James Tobin in sir Humphry Davy. Tobin je bil upokojeni zdravnik, Davy pa kemik in pisatelj ter predsednik Kraljevega združenja.¹¹¹ Davy je

⁹⁹ Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 185.

¹⁰⁰ Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 180.

¹⁰¹ *Streifzüge durch Innerösterreich*, str. 40-43. Gl. še Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 185.

¹⁰² Tivoli.

¹⁰³ *Traumraisen*, str. 73.

¹⁰⁴ V pariškem časopisu *La Quotidienne* je januarja 1821 opisal svoje bivanje v Ljubljani v času francoske okupacije. V zvezi s tem njegovim člankom se je vnela živahna razprava v Ljubljani. (primer Dobrovoljc, Nov opis francoske Ljubljane. *Kronika*, I, 1953, št. 1). Iz SBL izvemo, da "*ga je razočarala preprostost dodeljenega mu stanovanja, začudil pa se je nad razkošnostjo članov francoske kolonije*". (*SBL II*, str. 202)

¹⁰⁵ Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 172; Granda, n.d., str. 149-150.

¹⁰⁶ Originalno delo: Mnemosyne. Ein Tagebuch durch Lombardien, Illyrien, Tirol und Slazburg. Leipzig, 1817.

¹⁰⁷ *Traumreisen*, str. 87-88. Gl. tudi Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 630.

¹⁰⁸ *Tagebuch*, str. 59-62. Gl. še Mal, *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 598-599.

¹⁰⁹ Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 188.

¹¹⁰ *Traumreisen*, str. 100-102; originalno delo: Adalbert Joseph Krickel, *Fußreise durch die österreichischen Staaten in den Jahren 1827-1829*. Wien, 1830.

¹¹¹ H. Davy (1778-1829) se je proslavil z odkritjem rudarske svetilke in "smejalnega plina", prvega anestetičnega plina v medicini moderne dobe.

prišel na Kranjsko že v letih 1818 in 1819 in se tudi tedaj ustavil v Ljubljani. Leta 1826 ga je zadel kap in je moral prenehati z znanstvenim delom. Iz zdravstvenih razlogov se je zato odpravil po Evropi in leta 1828 skupaj s Tobinom obiskal Kranjsko. Precej sta se zadrževala na Gorenjskem, kjer sta uživala v lepi naravi. Najbolj ju je privlačila Savska dolina s svojimi slapovi in jezeri. Tudi Ljubljana z okolico jima je bila všeč, predvsem razgled od Fužin, ki bi se po Davyjevem mnenju dal primerjati le še s kraji v Švici. Tobin pa je opazoval Ljubljančane in ugotovil, da je "večji del ljudi Servijancev, ki se po navadah in običajih ter po jeziku ločijo od severnih Nemcev; kmeti so ponižni do višjih oseb, grobi in neuglajeni do tujcev in skrajno nevedni".¹¹² Stanovala sta v gostilni pri Deteli.¹¹³

Skoraj desetletje pozneje, ko je v isti gostilni stanoval Edmund Spencer, so bile med Ljubljančani še poznane anekdote o Davyju. Spencerju jih je pripovedovala "lepa hčerka" gospodinje. Ena od njih pravi, da je bil Davy neutrujen ribič, ki je na zelo spreten način lovil postrvi. Ker si kmetje niso znali razložiti, na kakšen način to počne, se ga je prijel vzdevek "angleški čarovnik".¹¹⁴ Spencer tudi omenja, da si je njegova poročevalka, omenjena mlada gospodinja, pridobila celo mesto v znanstvenikovi oporoki.

Edmund Spencer je prečkal Kranjsko leta 1836 na svojem potovanju po Nemčiji, Poljski, Madžarski in Švici. Napisal je več potopisov, v svojem prvem pa opisuje naše kraje.¹¹⁵ Iz Maribora je preko Celja prispel v Ljubljano. Opisal je njen položaj "v obliki polmeseca okrog grajskega griča", razgled z gradu in ugoden gospodarski položaj, na katerega je v trgovskem smislu vplivala bližina Trsta. Omenil je tudi, da je zanimiva za ljubitelje znanosti. Iz Ljubljane je potoval naprej do Cerknice, Postojnske jame in Trsta.

V revolucionarnem letu 1848 je preko naših krajev potoval prirodoslovec Franz Wilhelm Junghuhn, po rodu Saksonec. Podobno kot prej omenjeni Werner je imel tudi on razgibano in pestro življenje, ukvarjal se je namreč z različnimi poklici. V nasprotju s Šlezijcem je bil Junghuhn znanstvenik – svoje raziskave je objavil v več delih – in je potoval tudi po neevropskih deželah.¹¹⁶ K nam

je prišel preko morja do Trsta in od tam s pošto do Ljubljane.

Iz Trsta je proti koncu oktobra 1850 pripotoval v Ljubljano Anglež John Ratliff (Ratcliffe), uslužbenec v vzhodnoindijski družbi na dopustu. Njegov cilj je bil Dunaj, toda namesto tega si je raje ogledal Postojnsko jamo in se nato vrnil v Trst.¹¹⁷

Naslednje leto je z graške strani v Ljubljano pripotoval ameriški pisatelj Bayard Taylor, ki se je preživljal s pisanjem potopisov. V Ljubljani je prenočeval v hotelu, kjer je srečal angleškega polkovnika, ki se je odpravljaval v Indijo. Sam je imel namen priti v Afriko in Azijo.¹¹⁸

Še en Američan, pravnik in šolnik Erastus Cornelius Benedict, je prišel v Ljubljano leta 1854, potem ko je prepotoval večji del Evrope. Pri ogledu krajev je bil zelo na tesnem s časom. Iz Ljubljane se je proti Gradcu odpeljal z vlakom.¹¹⁹

Druga polovica 19. stoletja je prinesla spet nov tip popotnika. Njegova značilnost je bila, da je potoval z vlakom in da se je sicer še vedno zanimal za naravne znamenitosti in ljudske šege in navade, vendar je pretežni del svoje popotniške radovednosti namenil narodnim in političnim razmeram. Posameznike je zamenjal narod, njegove značilnosti, politične in jezikovne razmere, odnosi med družbenimi sloji in podobno.

Louis Leger, francoski profesor, je poleti 1882 potoval skozi Kranjsko in Ljubljano. Svoje popotovanje je opisal v knjigi "La Save, le Danube et le Balkan". V Ljubljano je pripotoval z vlakom iz Trbiža. Mesto samo zase nanj ni naredilo vtisa, pač pa toliko bolj vzneseno vzdušje ob slovenski zmagi pri volitvah v ljubljanski mestni svet. Sestal se je s Karlom Dežmanom in obiskal pomembnejše kulturne ustanove. Po mestu so ga vodili Valentin Zarnik, Maks Pleteršnik, Josip Vošnjak, župan Peter Graselli in Ivan Železnikar, urednik Slovenskega naroda. Med bivanjem v Ljubljani se je seznanil z "enakopravnostjo" med Slovenci in Nemci, s slovenščino v šolah in sploh z jezikovno politiko.¹²⁰

Kar na vlaku, med pogovorom s sopotniki je leta 1870 proučeval te razmere na Štajerskem in Kranjskem Franz Maurer. V Ljubljani se ni ustavil.¹²¹

Za konec

Kranjska je bila, podobno kot danes Slovenija, za večino tujih popotnikov skoraj neznana dežela.

¹¹² Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 180.

¹¹³ Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 188-189; *Zgodovina slovenskega naroda*, str. 596-598. Več o teh dveh popotnikih: Janez Šumrada, Angleška popotnika v slovenskem alpskem svetu l. 1828, *Planinski vestnik*, 84, 1984, št. 7, 9. V zvezi z gostilno pri Deteli gl. op. 77.

¹¹⁴ Levental, *Britanski putnici u našim krajevima*, str. 281.

¹¹⁵ Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 190; Levental, *Britanski putnici u našim krajevima*, str. 276-290.

¹¹⁶ Pivec-Stele, Ljubljana in Slovenija, str. 124.

¹¹⁷ Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 191.

¹¹⁸ Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 181, 192.

¹¹⁹ Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 192.

¹²⁰ Poleg navedenega še več v: Vodopivec, Slovenci v francoskih očeh, str. 38-39.

¹²¹ *Traumreise*, str. 135.

Niso poznali ne ljudi ne pokrajine. "O prebivalcih te tuje dežele nismo dosti slišali, nismo poznali njihovega gostoljubja, njihov jezik nam je bil tuj," je leta 1816 zapisal nemški botanik Hoppe.¹²² Nekateri so bili potem, ko so spoznali pokrajino in ljudi, prijetno presenečeni, celo navdušeni, drugi pa ne. Omenila sem že Josepa Kreila. Tudi pisatelj in svetovni popotnik Bayard Taylor ni prekipeval od navdušenja, še posebej ne, ko je na vlaku iz Maribora proti Ljubljani opazoval skupino kranjskih kmetov, katerih "izraz je prekašal podlost hrvaških vojakov v avstrijski vojski".¹²³ Oba sta Kranjsko in Ljubljano le prečkala na poti k sijajnejšim ciljem in v pričakovanju lepših doživetij.

Drugi, kot na primer omenjeni Hoppe, pa potem, ko so se seznanili z ljudmi in okolico, niso nehali s hvalo. Na nemškega botanika je prva naredila dober vtis krčmarica v Tržiču, ki je premraženim in prepotenim popotnikom, potem ko so ravno prečkali visoki Ljubelj, oprala nogavice in očistila čevlje. Marsikdo od popotnikov je hvalil prebivalce, bodisi po zunanosti ali pa po prijaznosti, tako na primer Benedikt Hermann, pa Karl Küttner.

Podobno je bilo z odnosom popotnikov do Ljubljane. Večina je v svojih popotnih zapisih sicer omenjala iste stvari (arhitekturno, gospodarsko in kulturno podobo), toda vtisi so bili vsekakor različni. Večinoma sicer pozitivni, kljub majhnosti in perifernosti mesta. Nekaterim pa si ga ni bilo vredno niti ogledati, medtem ko so bili tretji nad njim razočarani (na primer Ernst Arndt).

Danes so njihovi zapisi zanimivi z več plati. Poleg omenjenih opisov mesta in ljudi izvemo tudi kakšno zanimivo podrobnost. Na primer to, da so v kavarni postregli kavo v kozarcih za pivo.¹²⁴ Ali pa, da so bile Kranjice, še posebej Ljubljančanke, lepo in modno oblečene, da so imele gladko kožo in lepo postavo.

Od sredine 19. stoletja je nastalo nekaj domačih opisov mesta in dežele, očitno že s težnjo, predstaviti oboje tudi tujim obiskovalcem. V drugi polovici 19. stoletja najdemo številne potopisne črtice v časopisih, na primer v Novicah. Sledili so prvi domači turistični vodniki. Eden takih je bil Radicev *Führer durch Krain* iz leta 1885.¹²⁵

¹²² *Tagebuch*, str. 57.

¹²³ Shaw, Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880, str. 181.

¹²⁴ *Tagebuch*, str. 60.

¹²⁵ Popoln naslov: *Führer durch Krain. Die Landeshauptstadt Laibach und die schönsten Touren in Oberkrain, Innerkrain für Reisende und Einheimische*. Laibach, 1885.

VIRI IN LITERATURA

ARHIVSKO GRADIVO

ZAL – Zgodovinski arhiv Ljubljana
LJU 488 – Mesto Ljubljana, rokopisne knjige
LJU 489 – Mesto Ljubljana, splošna mestna registratura

ČASOPISI

Kmetijske in rokodelske novice (N), 1849, 1857, 1874
Slovenski narod (Sl. n.), 1931
Wochentliches Kundschaftsblatt im Herzogtum Krain (WK), 1775, 1776

LITERATURA

- Apih, Josip: *Naš cesar. Ob 50-letnici vladanja Franca Jožefa*. Celovec : Družba svetega Mohorja, 1898.
- Cankar, Izidor: *Obiski*. Ljubljana : Nova založba, 1920.
- Carmichael, Catherine: Angleška gentlemana na potovanju po slovenskih krajih leta 1737. *Zgodovinski časopis*, 45, 1991, št. 1, str. 41-46.
- Costa, Henrik: *Reiseerinnerungen aus Krain von Heinrich Costa*. Laibach, 1848.
- Cvirn, Janez, Andrej Studen: *Ko vihar dirjajo hlaponi*. Ljubljana : Slovenske železnice, železniški muzej (Zbirka Tiri in čas; št. 12), 2001.
- Granda, Stane: Izjemna Ljubljana, *Slovenska kronika XIX. stoletja (1800-1860)*, (ur. Janez Cvirn). Ljubljana : Nova revija, 2001, str. 149-150.
- Gruden, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda*. Celovec : Družba sv. Mohorja, 1910-1916.
- Helmedach, Andreas: *Verkehr und Kunststraßenbau zu den Seehäfen der Habsburgermonarchie im 18. Jhr. Merkantilistische Wirtschaftspolitik und modernisierung der Infrastruktur*. Magisterarbeit an FU Berlin, 1989 (tipkopis).
- Holz, Eva: Potovanje po slovenskih deželah v času od propada Ilirskih provinc do uvedbe železnice, ko še niso izumili turizma. *Razvoj turizma v Sloveniji, Zbornik referatov* (ur. Franc Rozman, Žarko Lazarevič). Bled, 1996, str. 48-57.
- Kuret, Primož: Wolfgang Amadeus Mozart v Ljubljani. *Slovenska kronika XIX. stoletja (1800-1860)* (ur. Janez Cvirn). Ljubljana : Nova revija, 2001, str. 141-142.
- Lavtižar, Josip: *Pri Severnih Slovanih*. Celovec : Družba sv. Mohorja, 1906.
- Levental, Zdenko: *Britanski putnici u našim krajima: od sredine 15. do početka 19. veka*. Gornji Milanovac : Dečje novine, 1989.

- Levstik, Fran: *Popotovanje od Litije do Čateža*. Ljubljana : Mladinska knjiga, 1984.
- Lippich, Fr. Wilhelm: *Topographie der k.k. Provinzialhauptstadt Laibach in Bezug auf Natur- und Heilkunde, Medicinalordnung und Biostatik*. Laibach, 1833.
- Mal, Josip: Kako so potovali nekoč. *Koledar Mohorjeve družbe*. Celje : Mohorjeva družba, 1963, str. 101-111.
- Mal, Josip: *Zgodovina slovenskega naroda. Najnovejša doba*. Celje : Družba sv. Mohorja, 1928-1939.
- Mayer, Franz Martin: Zur Geschichte der österreichischen Handelspolitik unter Kaiser Karl VI. *Mitteilungen des Instituts für österr. Geschichtsforschung*, XVIII, 1897 (tipkopis).
- Pivec Stele, Melita: Vodnik leta 1834 o Sloveniji. *Kronika*, IX, 1961, št. 3, str. 187-190.
- Pivec-Stele, Melita: Ljubljana in Slovenija v očeh inozemskega potnika leta 1848. *Kronika*, VII, 1959, št. 2, str. 124.
- Radics, Peter: *Die k. k. Post in Krain und ihre geschichtliche Entwicklung*. Laibach : Kleinmayr & Bamberg, 1896.
- Rybař, Miloř: Papeřevo potovanje skozi naše kraje pred 200 leti. *Mohorjev koledar*. Celje : Mohorjeva družba, 1982, str. 58-63.
- Shaw, Trevor R.: Tuji popotniki na Slovenskem 1669-1880. *Historični seminar II* (ur. Oto Luhtar, Vojislav Likar). Ljubljana : Znanstvenoraziskovalni center SAZU, Založba ZRC, 1997, str. 165-193.
- Slokar, Ivan: Zgodovina rokodelstva v Ljubljani od leta 1732 do leta 1860. *Ljubljanska obrt od začetka 18. stoletja do srede 19. stoletja* (ur. M. Drnovšek). Ljubljana : RSS, 1977, str. 8-102.
- Slovenski biografski leksikon* (SBL) I., II. (ur. Iz. Cankar, F. K. Lukman). Ljubljana 1925-1932, 1933-1952.
- Sojer, Franc: Potovanje skozi Ljubljano med leti 1580-1618 in podpora na ljubljanskem magistratu. *Kronika slovenskih mest*, VI, 1939, št. 1, str. 21-24; št. 2, str. 100-104; št. 3, str. 164-168; št. 4, str. 211-214.
- Staroslav (Ivan Vrhovnik): *Gostilne v stari Ljubljani*. Ljubljana : Jutro, 1926.
- Steska, Viktor: Dolničarjeva ljubljanska kronika od l. 1660 do l. 1718. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, XI, 1901, št. 1-2, str. 18-32; št. 3-4, str. 69-98; št. 5-6, str. 141-186.
- Steska, Viktor: Nelson v Ljubljani. *Izvestja Muzejskega društva za Kranjsko*, XV, 1905, št. 3-4, str. 168-171.
- Stopar, Ivan: *Vojak, potepuh in vedutist Friedrich Bernhard Werner Silesius*. Ljubljana : Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 1990.
- Streifzüge durch Innerösterreich, Triest, Venedig, und einen Theil der Terra ferma im Herbste 1800*. Leipzig, 1801.
- Studen, Andrej: Iz avanturizma v turizem. *Razvoj turizma v Sloveniji, Zbornik referatov* (ur. Franc Rozman, Žarko Lazarević). Bled, 1996, str. 96-104.
- Šuklje, Fran: *Iz mojih spominov*. Ljubljana : Jugoslovanska knjigarna, 1926-1929.
- Traumreisen und Grenzermessungen. Reisende aus fünf Jahrhunderten über Slowenien* (ur. K.D. Olof, M. Okuka), Celovec : Drava, 1995.
- Tagebuch einer Reise nach den Küsten des adriatischen Meeres und den Gebürgen von Krain, Kärnten, Tyrol, Salzburg, Baiern und Böhmen; vorzüglich in botanischer und entomologischer Hinsicht*. Von Dr. David Heinrich Hoppe und Dr. Friedrich Hornschuch. Regensburg, 1818.
- Tuma, Henrik: *Iz mojega življenja*. Ljubljana, 1997.
- Valenčič, Vlado: Ljubljanska trgovina v 16. in 17. stoletju. *Iz starejše gospodarske in družbene zgodovine Ljubljane*. Ljubljana : Mestni arhiv (Publikacije Mestnega arhiva ljubljanskega. Razprave; zv. 2), 1971, str. 97-145.
- Valenčič, Vlado: Prebivalstvo in hiše stare Ljubljane. *Kronika*, V, 1957, št. 3, str. 111-123.
- Vilfan, Sergij: Novo gradivo iz Brownovega potopisa. *Kronika*, I, 1953, št. 1, 57-60.
- Vrhovec, Ivan: *Ljubljanski meščanje v minulih stoletjih*. Ljubljana : Matica slovenska, 1886.
- Vodopivec, Peter: Slovenci v francoskih očeh v letih 1830-1920. *Zgodovinski časopis*, 44, 1990, št. 1, str. 31-46.
- Wester, Josip: Nekdanje brodarstvo po Savi. *Carniola NV*, V, 1914, str. 123-136.
- Žontar, Josip: Nastanek, gospodarska in družbena problematika policijskih redov prve polovice 16. stoletja za dolnjeavstrijske dežele s posebnim ozirom na slovenske pokrajine. *Zgodovinski časopis*, X, 1956, str. 32-121.
- Žontar, Majda, Vladimir Klinar, Andrej Hozjan: Razvoj poštnega prometa na Slovenskem od podržavljenja leta 1722 do 1918. *Pošta na slovenskih tleh* (ur. Andrej Hozjan). Maribor : Pošta Slovenije 1997.

ZUSAMMENFASSUNG

Wanderschaft und Wanderer vom 16. bis zum 19. Jahrhundert

Ljubljana lag seit jeher im Schnittpunkt der Wege von Norden nach Süden, von Osten nach Westen. Hier führten mindestens seit der Antike Wege zusammen und kreuzten sich, auf denen sehr viele Leute zu Fuß gingen, ritten oder fuhren. Für die einen war die Stadt das Ziel, für die anderen nur eine Station.

Vor allem am Anfang des behandelten Zeitraums war das Reisen ein anstrengendes Unternehmen, das viel Kraft und Ausdauer erforderte. Der schlechte Straßenzustand, mangelhafte Versorgung, Unannehmlichkeiten, denen Wanderer als Fremde ausgesetzt waren, und die Gefahr von Raubüberfällen – all dies stellte die Wanderer vor schwere Proben. Darüber hinaus war das Reisen früher viel teurer – nach groben Einschätzungen mindestens zehnmal so teuer wie heute. Das lag nicht an höheren Preisen, sondern an der Langwierigkeit des Reisens.

Im 18. Jahrhundert nahm das Reisen organisierte Formen an. Postwagen waren kein zu teurer und privilegierter Luxus mehr. Es tauchen die ersten Touristen auf, vor allem der Kurtourismus erlebte einen Aufschwung. Über bedeutendere Gäste begann auch die Presse zu

schreiben. Die Zeitung *Wöchentliches Kundschaftsblatt* brachte in den Jahren 1775 und 1776 Nachrichten über den Adel, Beamte und andere bedeutende Persönlichkeiten, die Ljubljana in Postkutschen erreichten.

Das 19. Jahrhundert trat Ljubljana im europäischen Raum deutlicher in Erscheinung durch den Kongreß der Heiligen Allianz im Jahre 1821. Der Kongreß zog viele Fremde, vor allem deutsche Kaufleute und Gewerbetreibende, aber auch Tschechen an. Im 19. Jahrhundert übernahm die Eisenbahn die Beförderung von Reisenden, das Reisen wurde billiger und schneller. Vor allem wurde es einem breiteren Kreis der Menschen möglich.

Reisende standen in Ljubljana unter ständiger Aufsicht. Im 16. Jahrhundert waren Gastwirte angehalten, dem Bürgermeister Reisende, die sie beherbergten, anzumelden. Später wurden Verzeichnisse von Reisenden in Postwagen oder auf Pferden an den Poststationen zusammengestellt. Gemäß den neuen Bestimmungen im Zusammenhang mit dem Reisepaß von 1857 mußten sich Reisende auf der Polizeiverwaltung, beim Bürgermeister oder bei der Bezirksobrigkeit melden.

Viele Fremde schrieben über Ljubljana in ihren Memoiren, Tagebüchern und Reiseberichten: von H. Blotius (1571) über berühmte englische "philosophische Reisende", etwa E. Brown (1668-1669), S. Clement (1715) bis zu den deutschen Avanturisten E. M. Arndt (1798), J. G. Seume (1802) und den Franzosen B. Hacquet, C. Nodier, J. P. Bres, L. Leger und zahlreichen anderen.